

ROTTERDAM BIBLIOPOLIS
Het Rotterdamse boek tussen 1680 en
1720

99-789

Boekmansstichting Bibliotheek
Herengracht 415
1017 BP Amsterdam
Tel. 6243739

GEMEENTELIJKE ARCHIEFDIENST ROTTERDAM

in samenwerking met de

GEMEENTEBIBLIOTHEEK ROTTERDAM

en het

INSTITUUT VOOR INTELLECTUELE BETREKKINGEN
TUSSEN DE WESTEUROPESE LANDEN
IN DE XVIIe EEUW
KATHOLIEKE UNIVERSITEIT NIJMEGEN

**TENTOONSTELLING
ROTTERDAM BIBLIOPOLIS
HET ROTTERDAMSE BOEK TUSSEN 1680 EN 1720**

catalogus samengesteld door
H. ten Boom
H. Bots
M. Evers
C. Zevenbergen

Gemeentearchief Rotterdam, 12 september-23 oktober 1981

WOORD VOORAF

Het is verheugend dat hoogleraar-directeur en medewerkers van het Instituut voor Intellectuele Betrekkingen tussen de Westeuropese landen in de 17e eeuw van de Katholieke Universiteit te Nijmegen in de laatste jaren ruim aandacht hebben besteed aan de rol die Rotterdam omstreeks 1700 op cultureel gebied heeft gespeeld.

Zij hebben hierover enige waardevolle publicaties het licht doen zien; voor de totstandkoming ervan zijn uiteraard volop gegevens geput uit de bronnen die met name in het Rotterdamse Gemeentearchief en de Rotterdamse Gemeentebibliotheek voorhanden zijn.

De goede contacten tussen Nijmegen en Rotterdam hebben er tevens – opnieuw na de Rabus-tentoonstelling in 1974 – toe geleid dat door middel van een expositie de culturele rol van Rotterdam rond 1700 kon worden onderstreept.

Wij kunnen gerust stellen dat zonder de gedegen studie die in Nijmegen ter hand genomen is over de Rotterdamse boekverkopers de tentoonstelling 'Rotterdam Bibliopolis' er nu niet zou zijn geweest.

Dat Rotterdam door de Werkgroep 18e eeuw werd gekozen als plaats waar op 11 en 12 september 1981 een symposium over het Nederlandse boek in internationaal perspectief zou worden gehouden, was aanleiding en stimulans voor het organiseren ervan.

Maar vooral het grote en onweerstaanbare enthousiasme dat prof. dr. H. Bots voor de materie aan de dag legde, heeft de doorslag gegeven.

Het is ook prof. Bots geweest die het ons gemakkelijk heeft gemaakt de tentoonstelling voor te bereiden. Hij wist wat geëxposeerd diende te worden; hij wist waar het materiaal te vinden was en hij nam de redactie van de catalogus op zich.

Naast grote erkentelijkheid jegens hem zijn wij veel dank verschuldigd aan dr. M. Evers te Nijmegen, die zich bijzonder verdienstelijk maakte met het verzamelen der gegevens voor het boek en aan de hand daarvan voor de expositie.

Voorts memoreer ik gaarne het aandeel dat de Gemeentebibliotheek heeft gehad in de totstandkoming van de tentoonstelling. Mr. D.J. Kroon en mevrouw L.J. van der Meulen waren altijd bereid waardevolle Rotterdamse drukken op te sporen en nadere inlichtingen daarover te verstrekken.

Het zelfde kan gezegd worden van met name de heren drs. H. ten Boom en C. Zevenbergen van de Gemeentelijke Archiefdienst. Zij zijn het ook voor wie geen moeite te veel was om goede bruiklenen te verwerven uit stad, binnen- en buitenland.

De bruikleengevers zijn bijzonder royaal geweest in het ter beschikking stellen van nagenoeg alles wat werd gewenst. Dank zij hun medewerking kon de tentoonstelling gestalte krijgen.

Tenslotte mag niet onvermeld blijven dat de redacteur van de catalogus prof. dr. H. Bots deze in nauwe samenwerking met de heren drs. H. ten Boom, dr. M. Evers en C. Zevenbergen tot stand heeft gebracht.

Ik hoop van harte dat de geïnteresseerden de weg naar deze unieke tentoonstelling zullen weten te vinden.

R.A.D. Renting,
Gemeentearchivaris
van Rotterdam

BRUIKLEENGEVERS

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage

Atlas van Stolk, Historisch Museum, Rotterdam

Bibliotheek Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant,
's-Hertogenbosch

Bibliotheek Rijksuniversiteit, Leiden

Bibliotheek Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Amsterdam

Bibliotheek en Leeszalen der Gemeente Rotterdam

Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam

Gemeentelijke Archiefdienst, 's-Gravenhage

Historisch Museum, Rotterdam

Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage

Provinciale Bibliotheek Friesland, Leeuwarden

Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum/Museum van het Boek, 's-Gravenhage

Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam

Stichting Museum Enschedé, Haarlem

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

ARA	Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage
Arch.	Archief(f)(ven)
AvS	Atlas van Stolk (Historisch Museum Rotterdam)
BWPG	Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland, 's-Gravenhage 1919-1949
Cat. Mus.	Catalogus van het Museum van Oudheden te
Oudh.	Rotterdam
Fred. Muller	Fred. Muller, De Nederlandsche geschiedenis in (historie)platen,
Hist.	Amsterdam 1863-1882
Fred. Muller	Fred. Muller, Beschrijvende catalogus van 7000 portretten,
Portr.	Amsterdam 1853
f.	folio
GA	Gemeentearchief
GAR	Gemeentearchief Rotterdam
GBR	Bibliotheek en Leeszalen der Gemeente Rotterdam
Hs. Pap.	Handschriften Papenbroek
KB	Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage
Knuttel	Dr. W.P.C. Knuttel, Catalogus van de Pamflettenverzameling berustende
pamfl.	in de Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage 1889-1920
KU	Katholieke Universiteit Nijmegen
l.c.	locus citatus, aangehaalde plaats
Mus. Enschedé	Stichting Museum Enschedé, Haarlem
Not. prot.	Dr. E. Wiersum, De archieven der notarissen, die op het tegenwoordige grondgebied der Gemeente Rotterdam gefungeerd hebben, 1585-1811 (1842), 's-Gravenhage 1920, 1926
OAR	H. ten Boom en B. Woelderink, Inventaris van het Oud-archief van de stad Rotterdam, Rotterdam 1976
o.c.	opus citatum, aangehaald werk
Portr.	Dr. H.C.H. Moquette, Catalogus van de portrettenverzameling van het Archief der Gemeente Rotterdam, Rotterdam 1917
RI	Roterodamum Illustratum; Beredeneerde beschrijving van den Geschiedkundigen atlas, in het Archief der Gemeente Rotterdam aanwezig, Rotterdam 1868-1874
RPK	Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam
s.a.	sine anno, zónder jaaraanduiding
s.l.	sine loco, zonder plaatsaanduiding
THA	Topografisch-Historische atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam
UB	Universiteitsbibliotheek
VBBB	Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Amsterdam

INLEIDING

Dat de Noordnederlandse Republiek der Zeven Verenigde Provinciën in de loop van de 17e eeuw is uitgegroeid tot het centrum van de Europese boekhandel, is in tal van publicaties gedurende de laatste decennia op onweerlegbare wijze aangetoond. Alleen al in het gewest Holland zouden er rond 1675 ongeveer 200 drukpersen zijn geweest. Daarnaast echter werden vanuit deze transitohaven, welke als de intellectuele voorraadschuur van Europa mag worden beschouwd, een groot aantal elders gedrukte boeken via een bloeiende handel naar alle windstreken geëxporteerd. Want de typische particularistische structuur van de Noordnederlandse Statenbond had tot gevolg gehad dat uitgevers, auteurs en lezerspubliek hier minder werden gehinderd door allerlei repressieve maatregelen, welke de vrijheid van meningsuiting in meer centralistisch geregeerde landen zo sterk aan banden had gelegd. De Hollandse uitgevers, die niet gespeend waren van een gezonde koopmansgeest, maakten zo dankbaar gebruik van de heilloze absolutistische godsdienstpolitiek in sommige omringende landen, met name in het Frankrijk van Lodewijk XIV en zijn ministers. Niet alleen werden zij overspoeld door manuscripten van auteurs, die in eigen land geen kans zagen hun pennevruchten aan de pers toe te vertrouwen, maar zij zagen rond 1685, het jaar van de Herroeping van het Edict van Nantes, ook hun cliëntèle dicht bij huis aanzienlijk uitgebreid door het grote aantal uitgeweken Hugenoten, dat zich in deze periode in de lage landen vestigde.

Er kan geen twijfel over bestaan dat Amsterdam, welke stad van oudsher een bloeiend uitgeverscentrum was, ook in de periode 1680-1720 zowel vanuit nationaal als internationaal perspectief het leeuwedeel van de Noordnederlandse boekenproductie voor zijn rekening nam. Alle andere uitgeverscentra in de Republiek, zoals Leiden, Den Haag, Rotterdam en Utrecht bleven, hoe bloeiend de handel daar ook geweest moge zijn, in de schaduw staan van de Amsterdamse boekenproductie en boekhandel. Toch wordt deze expositie niet aan het Amsterdamse, maar aan het Rotterdamse boek gewijd.

Een arbitraire keuze? Niet in die mate als op het eerste gezicht mag lijken. Verschillende factoren droegen er immers toe bij dat te Rotterdam in de jaren tachtig van de 17e eeuw een periode van intellectuele bloei aanbrak, die de stad tot dan toe niet had gekend en tot in onze eeuw toe ook niet meer zou kennen. Eind 1681 en begin 1682 kon de Maasstad zich verheugen in de komst van Pierre Bayle en Pierre Jurieu, twee uit Sedan gevluchte prominente hoogleraren die weldra als de filosoof en de theoloog van Rotterdam de leden van de Republiek der Letteren met hun geschriften zouden verrijken. De Waalse Kerk, die in deze periode reeds ongeveer 500 lidmaten telde, zou bovendien in de daarop volgende jaren, waarin de Herroeping van het Edict van Nantes viel, nog veel uitgeweken Hugenoten gastvrij in haar midden ontvangen. Deze vluchtelingen vonden over het algemeen ook een hartelijk onthaal in de vanaf het begin van de eeuw in Rotterdam goed vertegenwoordigde liberaal-christelijke groeperingen der remonstranten en collegianten waarvan Adriaan Paets één der voormannen was.

En herbergde Rotterdam in deze jaren niet tevens een groot aantal Quakers, van wie Benjamin Furly ongetwijfeld de bekendste was? Bij deze Engelse koopman en bibliofiel woonde John Locke gedurende de laatste twee jaren van zijn min of meer gedwongen verblijf

in de Republiek, totdat de Glorious Revolution van 1689 hem weer in het gevolg van Prinses Mary deed repatriëren. Zo bruisde Rotterdam in deze jaren van intellectueel leven en konden er vanuit deze stad belangrijke impulsen worden gegeven aan de vooruitgang van de wetenschappen in de Republiek der Letteren.

Niemand onder de boekdrukkers en boekverkopers in Rotterdam heeft meer van dit gunstige klimaat geprofiteerd dan de 'libraire' Reinier Leers. Nadat hij tussen 1676 en 1680 het bedrijf van zijn moeder, de weduwe Leers, had overgenomen, wist deze Rotterdammer Pierre Bayle, onmiddellijk na diens aankomst in de Republiek, als adviseur aan zijn uitgeverij te verbinden. Dank zij Bayles relaties die zich uitstrekten over geheel Europa, slaagde Leers er binnen korte tijd in een fonds op te bouwen dat kon wedijveren met dat van de belangrijkste uitgevers in binnen- en buitenland. Behalve het oeuvre van de Franse filosoof zelf en veel refuge-geschriften, werden door Leers onder meer nog vele boeken uitgegeven van Richard Simon en Malebranche, terwijl hij in Henri Basnage de Beauval een voortreffelijk redacteur had gevonden, die van 1687 tot 1709 de scepter zwaaide over het in geheel geleerd Europa spraakmakende periodiek: de *Histoire des Ouvrages des Savans*. Met dit tijdschrift had Leers tevens een machtig reclamemiddel in handen om de door hemzelf uitgegeven boeken bij de Europese geletterden aan te prijzen en hen te wijzen op de talloze andere werken, die via zijn boekwinkel te verkrijgen waren. Als handig zakenman was het de Rotterdamse boekverkoper zelfs gelukt gedurende een paar jaren – en dat in oorlogstijd – het alleenrecht te bezitten op levering van boeken aan het Bureau de la Librairie en de Koninklijke Bibliotheek te Parijs.

Zo had Rotterdam van 1678 tot 1709, de jaren waarin Reinier Leers actief was als libraire, een boekendistributieapparaat van internationale allure dat overal in Europa bekend was. Wanneer de uit Duitsland afkomstige boekhandelaren C. Fritsch en M. Böhm het bedrijf in 1709 van Leers overnemen, is de bloeiperiode voorbij. P. Bayle is reeds enige jaren tevoren, in 1706, gestorven en ook Henri Basnage die zijn werkzaamheden als redacteur van de *Histoire des Ouvrages des Savans* in 1709 beëindigde, verwisselde in 1710 het tijdelijke met het eeuwige. Ook al hebben de beide Duitsers aanvankelijk nog enige belangrijke werken van hun persen laten komen, zoals een nieuwe editie van de *Dictionnaire* van Bayle, financiële problemen doen het compagnieschap van Böhm en Fritsch reeds in 1715 eindigen, waarna M. Böhm nog enige jaren alleen verder werkt.

Natuurlijk telde Rotterdam in de periode 1680-1720 nog veel andere boekdrukkers en boekverkopers, zoals onder meer Paulus Boekenes, Isaac Naeranus, Herman Hofhout, Pieter vander Slaart, Barent Bos, Reinier van Doesburgh en Abraham Acher. Het fonds van geen dezer uitgevers kon echter in de schaduw staan van dat van Reinier Leers, noch beschikte één van deze 'libraires' over eenzelfde internationale cliëntèle. Werden door de Franse Hugenoet Abraham Acher nogal wat refuge-geschriften uitgegeven, waaronder veel werk van Pierre Jurieu, die na zijn breuk met Pierre Bayle, Reinier Leers de rug had toegekeerd, de meeste anderen van de genoemde Rotterdamse uitgevers, die in deze periode werkzaam waren, richtten zich meer op een lezerspubliek dicht bij huis.

De beoefening der schone letteren in de Nederlandse taal en meer nog die van de wetenschap ondervonden in de jaren rond 1700 vanuit het Rotterdamse uitgeversmilieu een stimulans welke vergelijkbaar is met de vernieuwende kracht die kort daarvoor voor een internationaal publiek was uitgegaan van enige Amsterdamse collega's. Verschenen te Amsterdam de *Nouvelles de la République des Lettres* en de *Bibliothèque Universelle et Historique*, in Rotterdam gaf Pieter vander Slaart vanaf 1692 de door Pieter Rabus geredigeerde *Boekzaal*

van *Europe* uit. Barent Bos zette in 1701 dit tijdschrift voort onder de naam *Tweemaandelijke Uittreksels*. Ook als uitgever van voornamelijk remonstrantse geschriften heeft Bos zich verdienstelijk gemaakt.

Niet slechts aan de intellectuele en commerciële aspecten van de Rotterdamse boekenproductie in de jaren 1680-1720 is deze tentoonstelling gewijd, ook kan de bezoeker zich een indruk vormen van de meer ambachtelijke kant van deze bedrijfstak in de bedoelde periode. Aan de hand van een aantal actiefoto's en enig drukkersgereedschap wordt de sfeer opgeroepen van een toenmalige drukkerij, binderij, magazijn en boekwinkel.

Ook al bezat Rotterdam nimmer de allure van bibliopolen als Parijs, Amsterdam of Londen, deze tentoonstelling moge zichtbaar maken dat de Maasstad rond 1700 in de wereld van het boek een rol van meer dan nationale betekenis heeft gespeeld.

Aan het Instituut voor Intellectuele Betrekkingen van de Katholieke Universiteit te Nijmegen werd gedurende twee jaren (1979-1981) onderzoek verricht naar de activiteiten van een aantal Rotterdamse drukkers tussen 1680 en 1720, meer in het bijzonder in internationaal verband. Van een aantal boekdrukkers/boekverkopers konden de fondsen aldus worden gereconstrueerd. Ligt het in de bedoeling een gedeelte van het beschikbaar gekomen materiaal in de nabije toekomst voor publicatie gereed te maken, het Symposium van de Werkgroep 18e Eeuw, dat dit jaar in Rotterdam wordt gehouden en gewijd is aan het Nederlandse boek in internationaal perspectief, vormde de aanleiding nu reeds via een tentoonstelling de aandacht te vestigen op Rotterdam als belangrijk boekencentrum rond 1700.

De grote bereidwilligheid van het Rotterdamse Gemeentearchief en de Rotterdamse Gemeentebibliotheek, evenals de daadwerkelijke inspanningen van een aantal functionarissen dezer beide instellingen maakten de uiteindelijke realisering van de expositie mogelijk. In het bijzonder mogen hier de namen worden vermeld van de gemeentearchivaris Drs. R.A.D. Renting en zijn medewerkers Drs. H. ten Boom en de heer C. Zevenbergen, alsook van de directeur der Gemeentebibliotheek, de heer P.J.Th. Schoots, en zijn medewerkers Mr. D.J. Kroon en mevr. L.J. van der Meulen. Evenals in 1974, toen wij het voorrecht hadden een Rabus-tentoonstelling in samenwerking met de staf van het Gemeentearchief voor te bereiden, kwamen wij ook nu weer onder de indruk van de Rotterdamse werkkraft en voortvarendheid. Vanzelfsprekend betuigen wij hier ook onze erkentelijkheid jegens het Gemeentebestuur van Rotterdam, dat ons nu ten tweede male gastvrijheid verleende. Tot slot passen nog woorden van dank aan Drs. R. Arpots, Drs. H. Laeven, Dr. O. Lankhorst, mevr. E. Peters en Dr. J. de Vet, die deel uitmaakten van de commissie van voorbereiding.

H. Bots

CATALOGUS

I. ROTTERDAM, EEN WANDELING DOOR DE STAD LANGS ENKELE BOEKWINKELS

1. **Gezicht op Rotterdam van de Maaszijde, 1665**

Behoort bij de 'Maaskaart', uitgegeven door de postmeester Jacob Quack.

Ets door Joost van Geel.

6 bladen, 56 x 43,5 cm.

GAR, THA, RI 117.

2. **Plattegrond van Rotterdam, ca. 1688**

Kopergravure, gekleurd, uitgegeven door Jacobus Allard.

47 x 56,5 cm.

GAR, THA, RI 30a II.

3. **Het Raadhuis aan de Hoogstraat, 1694**

Ets door Joannes de Vou.

18 x 24 cm.

GAR, THA, RI 932.

4. **Delftse Vaart, 1761**

Waarschijnlijk woonde Pieter vander Slaart aan de Westzijde van de Delftse Vaart (rechterzijde tekening).

Tekening in bruin, grijs gewassen, door P.C. la Fargue.

25 x 36,5 cm.

GAR, THA, VIII 15.28.

5. **Spaansche Kade, te zien naar de Grootte Markt en Draaibrug, ca. 1700**

Het bedrijf van R. Leers was hier gevestigd bij het Oude Hoofd.

Kopergravure door Petrus Schenk.

17 x 19,5 cm.

GAR, THA, RI 297.

6. **Gezicht op de Kolk, met links het Westnieuwland, 1755**

Barent Bos woonde en werkte aan het Westnieuwland, hoek Vissersdijk.

Gewassen tekening in Oostindische inkt door Pieter van Liender.

25,5 x 41 cm.

GAR, THA, VII 192.

7. Gezicht op de Kaasmarkt, Lamsteeg en Melkmarkt, ca. 1660

Op de hoek Kaasmarkt-Hoogstraat woonde Frans van Hoogstraten.

Gewassen tekening in Oostindische inkt door D. Moens (naar een oude afbeelding), ca. 1820.

16 x 16,5 cm.

GAR, THA, RI 258.

8. De Vismarkt, 1694

Reinier van Doesburg was boekverkoper op de Grote Vismarkt.

Ets (ingekleurd) door Joannes de Vou.

18 x 24 cm.

GAR, THA, XIV 54.

9. Gezicht op de Beurs, 1694

Abraham Acher, Marchand libraire, woonde 'près de la Bourse'.

Ets (ingekleurd) door Joannes de Vou.

18 x 24 cm.

GAR, THA, XIV 4.

10. Rotterdam met al syn gebouwen, net op haer maet geteekent en gesneden als

Door Joannes de Vou en Romeyn de Hooghe, 1694

De rode stippen geven de plaatsen aan, waar enige Rotterdamse boekhandelaren rond 1700 waren gevestigd.

Foto naar origineel in GAR, THA, RI 39.

II. ROTTERDAMSE KATHEDERS EN KANSELS

11. a. 'De Erasmiaensche of Latynsche School te Rotterdam, ontrent den jare 1723' in de Wyde Broedersteeg

Tekening in kleur door Jacob Kortebant, 1753.

20 x 24 cm.

GAR, THA, RI 908.

b. Hugonis Grotii Annales et Historiae De rebus belgicis, Amsterdam (J. Blaeu) 1658, prijsboek uitgereikt aan Petrus Deep, leerling van de Latynse School te Rotterdam op 6 oktober 1681, door rector Joh. Sylvius

Bibl. Hist. Mus. Rotterdam.

c. Opdracht van de zesde jaargang van de Boekzaal van Europe aan Mr Johan Silvius, 1697

Foto naar origineel.

12. Twee beroemde hoogleraren aan de Illustre School van Rotterdam. Dank zij hun aanwezigheid maakte deze school een periode van grote bloei door

a. Portret van Pierre Bayle, 1647-1706

Kopergravure in bistre, door en met adres van François, naar Carle Vanloo.
32 x 22 cm.
GAR, Portr. 80a.

b. Portret van Pierre Jurieu, 1639-1713

Kopergravure door en met adres van E. Desrochers.
15 x 10 cm.
GAR, Portr. 1339.

c. Zilveren penning op Pierre Jurieu, 1687

Hist. Mus. Rotterd., Cat. Mus. van Oudh., no. 627.

d. Zilveren penning geslagen bij de dood van Pierre Bayle, 1706

Hist. Mus. Rotterd., Cat. Mus. van Oudh., no. 1214.

13. a. De Waalse Kerk gelegen in de Hoogstraat, 1694

Ets (ingekleurd) door Joannes de Vou.
18 x 24 cm.
GAR, THA, XVIII 251.

b. Register van refugiés, die genaturaliseerd zijn door middel van aangifte ten stadhuize van Rotterdam 1709-1714; open liggend op 20 augustus 1709, toen Abraham Acher zich liet naturaliseren

GAR, OAR 1091, f. 2.

Zie: 'Het Rotterdamse naturalisatieregister van Franse vluchtelingen 1709-1715', in: *De Nederlandsche Leeuw* XCV/6, juni 1978.

c. Liste des Communians van de Waalse Kerk, 25 jan. 1692 - 9 jan. 1834

GAR, Archief Waalse Kerk 119.

14. De St. Laurenskerk, gelegen aan de Binnenrotte, 1694

Ets door Joannes de Vou.
18 x 24 cm.
GAR, THA, RI 39.

15. De Schotse Kerk, gelegen aan de Schiedamse Dijk, ca. 1700

Kopergravure door Petrus Schenk.
GAR, THA, RI 805.

16. Interieur van de Remonstrantse Kerk, gelegen aan de Vissersdijk, ca. 1750

Gewassen tekening in Oostindische inkt door P. van Swieten.

39,5 x 51,5 cm.

GAR, THA, XVIII 297.

17. a. Vergaderplaats van de Quakers, gelegen in de Wynstraat, 1806

Twee interieurtekeningen in Oostindische inkt door D. Moens.

30,5 x 35,5 cm. en 23 x 28,5 cm.

GAR, THA, RI 801 en 1969-631.

b. Bibliotheca Furliana, catalogus van de veiling van de bibliotheek van Benjamin Furly, 22 oktober 1714

Benjamin Furly (1644-1714), Engels koopman en voorman der Quakers in de Republiek, te Rotterdam woonachtig.

GAR, Bibl. XVIII D 25.

c. Portret van vermoedelijk Benjamin Furly en zijn handtekening

Beide afgedrukt in: Julius Friedrich Sachse, *Benjamin Furly. An English Merchant at Rotterdam who promoted The First German Emigration to America*, Philadelphia 1895, p.

3.

d. Portret van John Locke, 1632-1704

Locke woonde de laatste twee jaren van zijn verblijf in de Republiek te Rotterdam (1687-1689).

Gravure door B. Picart (1721), naar G. Kneller (1697).

8,1 x 13,2 cm.

RPK

III. ROTTERDAM IN SOCIAAL-ECONOMISCH PERSPECTIEF

18. a. Opgave van het (vermoedelijke) aantal inwoners van Rotterdam in de 17e en 18e eeuw

1622	19.780 inw.
ca. 1675	ca. 45.000 inw.
ca. 1690	ca. 51.000 inw.
ca. 1745	ca. 44.000 inw.
1795	57.510 inw.

b. Grafiek van procentuele verhoudingen van de vier grootste godsdienstige groeperingen. Om de vijf jaar voortschrijdende tienjarige gemiddelden

Gegevens ontleend aan G.J. Mentink en A.M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17e en 18e eeuw . . .*, Rotterdam 1965, pp. 39, 48.

19. Admiraliteitshof met het admiraliteitsjacht, zuidwestelijk deel Haringvliet, ca. 1700

Kopergravure door Petrus Schenk.

17 x 19,5 cm.

GAR, THA, RI 1091.

20. a. Het Nieuw Oostindisch Huis, ca. 1700

De Admiraliteit op de Maze was, evenals de Oostindische Compagnie, een belangrijke opdrachtgeefster voor sommige Rotterdamse drukkers.

Kopergravure door Petrus Schenk.

17 x 29,5 cm.

GAR, THA, RI 1130.

b. Gelegenheidsgedicht bij de voltooiing van het hoofdgebouw (1696-1698) der Verenigde Oost-Indische Compagnie, kamer Rotterdam

In: G. van Spaan, *Het Nieuw Oostindisch Huis gebouwt in de Boomtjes tot Rotterdam, nevens de Opkomst van de Oostindische Compagnie . . .*, Rotterdam (Engelb. Solmans) 1698, in -4°.

GAR, Bibl. XIV. A 34.

21. Nieuwe Maas met gezicht op Oude Haven, ca. 1750

Kopergravure door Leon Schenk.

57,5 x 98 cm.

GAR, THA, RI 123.

IV. GETUIGENISSEN OVER ROTTERDAM

22. a. Verslag van een bezoek aan Rotterdam door H.Z.C. von Uffenbach in 1710, toen hij onder meer de boekwinkel bezocht van C. Fritsch en M. Böhm

Beschreven in: H.Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*, Dritter Teil, Ulm 1754, pp. 261-262.

GAR, Bibl. A2 C 26.

b. Getuigenis over Rotterdam uit:

Zeer gedenkwaardige en naauwkeurige historische Reis-Beschrijvinge, door Vrankrijk, Spangie, Italien, Duitsland, Engeland, Holland en Moscovien, Leiden 1720, p. 578 (vermoedelijk een vrije bewerking van het boek van Claude Jordan).

GAR, Bibl. 43 F 16.

23. Beschrijving der Stad Rotterdam en eenige omleggende dorpen door Gerrit van Spaan, te Rotterdam (Philippus Losel) 1738 (3e druk)

Gerrit van Spaan (1651-1711) was broodbakker van beroep. Dit boek dat voor het eerst in 1698 verscheen, werd in 1713 en 1738 opnieuw uitgegeven.

GAR, Bibl. NR2 A 18.

V. ROTTERDAM BIBLIOPOLIS

24. **Lijst van Rotterdamse boekdruckers en boekverkopers tot 1680**

25. **Acte van borgstelling van Heinric Pietersz. de Printer ten behoeve van zijn kinderen, 7 december 1504**

GAR, Archief Weesmeesters 580, f. 15.

26. a. **De papiermaker**

b. **De boekdrukker**

c. **De plaatdrukker**

d. **De boekbinder**

e. **De plaatsnijder**

Vijf gravures door J. Luyken.

RPK; P. van Eeghen, *Het werk van Jan en Casper Luyken*, Amsterdam 1905 (2 delen), nrs. 1421, 1422, 1423, 1424, 1446.

27. **Ovale geelkoperen penning van het Sint-Lucasgilde**

Voorzijde: het wapen van het gilde, zijnde een schild, beladen met drie kleine schildjes, twee en een, welk schild in de bek wordt gehouden door een koe. Daaromheen lauwertakken. Keerzijde: een cartouche, waarin staat 'Pieter van Wijnbrugge'.
Hist. Mus. Rotterd., Cat. Mus. van Oudheden, no. 777.

28. a. **Kasboek van het drukkers- en boekverkopersgilde te Rotterdam, 1699-1812**

GAR, Archieven der Rotterdamse Gilden 21.

b. **Extract uit de Generale Keuren en Ordonnantiën der Stad Rotterdam. Houdende Ordonnantie op het Boekverkopersgilde. Te Rotterdam (Pieter van Waesberghe) 1720**

GAR, Bibl. XVI C 186.

29. **Koperen matrijs, gebruikt door het Rotterdamse drukkershuis Van Waesberghe (18e eeuw), voorstellende het stadswapen**

8 x 6 x 2 cm.

Hist. Mus. Rotterd., Inventaris Clichés, no. 12a.

30. **Lijst van Rotterdamse boekdruckers en boekverkopers, 1680-1720**

Met enkele werken van Rotterdamse boekverkopers/uitgevers.

Zie de bijlage, p. 36, 37.

31. Reinier Leers, Rotterdamse 'libraire' tussen 1676-1709

R. Leers (1654-1714), zoon van Arnout, boekhandelaar, en Jannetje van Berkel, was de belangrijkste internationaal bekende drukker van Rotterdam. Hij bracht meer dan 200 drukken uit.

- a. **Acte, waarin Reinier gemachtigd wordt namens zijn moeder, de weduwe Leers, handel te drijven, 4 februari 1676**
GAR, Not. prot. 1119/173.
- b. **Acte van verkoop en overdracht van de boekwinkel en drukkerij van R. Leers aan Caspar Fritsch en Michael Böhm, 2 mei 1709**
GAR, Not. prot. 1498/187.
- c. **een verzameling in Rotterdam aanwezige Leers-drukken**

32. Foto's van drukkersmerken, gebruikt door Reinier Leers

- a. **drukkersmerk met de zinspreuk: tenet meliora**
- b. **drukkersmerk met de zinspreuk: pressa resurget**
- c. **drukkersmerk met de zinspreuk: scrutamini scripturas**

33. Enige fictieve drukkersadressen waarvan Reinier Leers zich bediende, met teksten, waaruit zulks blijkt

- a. **P. Bayle, Lettre à M.L.D.A.C. Docteur de Sorbonne, où il est prouvé par plusieurs raisons tirées de la Philosophie et de la Théologie, que les Comètes ne sont point le presage d'aucun malheur . . . , Cologne (P. Marteau) 1682, in -12°**
Foto naar origineel in KB 535 H9.
Vergelijk brief P. Bayle aan V. Minutoli van 30-3-1683, in: P. Bayle, *Oeuvres Diverses*, IV, Den Haag 1731, p. 605.
- b. **R. Simon, Opuscula critica adversus Isaacum Vossium . . . Defenditur sacer codex ebraicus et B. Hieronymi tralatio, Edinburgi (Joannis Calderwood) 1685, in -4°**
Foto naar origineel in GAR, Bibl. XVII H 8².
Vergelijk brief R. Simon aan N.N. van 11-2-1685, uitgegeven door P. Auvray, *Richard Simon (1638-1712), Etudes bio-bibliographiques*, 1974, p. 215.
- c. **R. Simon, Histoire Critique de la créance et des coutumes des nations du levant, publiée par le Sr. de Moni, A. Francfort (Frederic Arnaud) 1684, in -12°**
Foto naar origineel in UB Nijmegen, coll. Stuyt, no. BS 557/5.
Vergelijk brief R. Simon aan J.A. Turretini van 14-10-1694, uitgegeven door P. Auvray, o.c., pp. 216-217.

34. a. Portret van Pierre Bayle, 1647-1706

Kopergravure door Petit naar Ferdinand, naar het origineel (ca. 1675).

26 x 20 cm.

GAR, THA, Portr. 76.

Bayle was vanaf 1682 adviseur van uitgever Reinier Leers. Zijn correspondenten, met name in Frankrijk, deden een beroep op Bayle om voor de uitgave van hun werk bij Leers te bemiddelen. Vergelijk bijvoorbeeld de brief van J.-R. Chouet aan Pierre Bayle van 29-8-1684. Uitgegeven door E. Gigas, *Choix de la Correspondance inédite de Pierre Bayle 1670-1706*, Copenhague 1890, p. 199.

b. Brief van J.-R. Chouet aan P. Bayle van 29 augustus 1684

35. a. M. Tullii Ciceronis. Epistolarum libri XVI. Ad Familiares ut vulgo vocantur cum Annotationibus Johannis Minellii, Rotterdam (R. Leers) 1704, in -8°

GBR, 24 I 5.

b. P. Ovidii Nasonis. Epistolarum heroidum liber, cum notis Joannis Min-ellii, Rotterdam (R. Leers) 1698, in -12°

GBR, 21 G 27 : 2.

c. Vergilius Maro P., Opera; cum annotationibus Joh. Min-Ellii, Rotterdam (R. Leers) 1697, in -12°

GBR, 25 F 15.

Ook Reinier Leers had in zijn fonds een aantal uitgaven, zoals deze Minellius-edities, die in grote oplagen werden gedrukt en goed verkocht. Minellius was praeceptor aan de Erasmiaanse School van 1651 tot zijn dood in 1670. Van zijn hand verschenen diverse uitgaven voor het onderwijs.

36. P. Bayle, Dictionaire Historique et Critique, Rotterdam (R. Leers) 1697, in-fol., 2 delen

GAR, Bibl. coll. Van der Hoeven 42-43.

Nadat Bayle in 1692 reeds zijn *Projet et Fragmens d'un Dictionaire critique* bij Reinier Leers het licht had doen zien, verscheen in 1697 dit magnum opus, dat in 1702 bij Leers een tweede editie beleefde in 3 delen. In 1720 verscheen de Dictionaire van Bayle opnieuw te Rotterdam, in vier delen bij Michael Böhm. Sederdien werd de Dictionaire op vele plaatsen herdrukt.

37. J. Basnage, Histoire de l'Eglise, depuis Jesus-Christ jusqu'à présent, Divisée en quatre Parties . . . , Rotterdam (R. Leers) 1699, in-fol., 2 vols.

GAR, Bibl. 10 A 1-2.

J. Basnage (1653-1723), theoloog en kerkhistoricus. Als refugie te Rotterdam woonachtig. Predikant van de Waalse Gemeente aldaar.

38. a. N. Malebranche, Entretiens sur la Metaphysique et sur la Religion, Rotterdam (R. Leers) 1688, in -12°
GBR, 20 F 23.

b. N. Malebranche, Traité de la Nature et de la Grâce . . . dernière édition, corrigée et augmentée, Rotterdam (R. Leers) 1701, in -12°
GBR, 23 E 33.

N. Malebranche (1638-1715), Frans wijsgeer, die het cartesisaanse denken in occasionalistische richting voortzette.

39. R. Simon, Histoire Critique du Vieux Testament . . . , Rotterdam (R. Leers) 1685, in -4°
GAR, Bibl. XXV D 6

De eerste editie van dit werk verscheen te Parijs in 1678. R. Simon (1638-1712), Frans theoloog; een der grondleggers van de moderne bijbelexegese.

40. a. F. Junius, De Pictura Veterum libri tres . . . Accedit catalogus . . . architectorum, mechanicorum, sed praecipue pictorum . . . , Rotterdam (R. Leers) 1694, in-fol.
Bibl. Hist. Mus. Rotterd.

Dit werk, dat voor het eerst in 1637 bij J. Blaeu te Amsterdam was verschenen, werd in 1694 opnieuw bezorgd door J. Graevius. Het boek werd opgedragen aan J.P. Bignon, die in 1699 directeur werd van het 'Bureau de la Librairie' te Parijs. Voor Bignon zal R. Leers later regelmatig bestellingen uitvoeren.

b. Mémoire of bestellingenlijst van J.P. Bignon aan Reinier Leers, gedateerd 6 maart 1699
UB Leiden, Hs. Pap. 15.

41. Catalogus Librorum, quibus officinam suam Auxit (1691-1693) Regnerus Leers, Bibliopola Roterodamensis
Amsterdam, Bibl. V. B.B.B., verzameling Fondscatalogi.

42. Lijkdichten op Reinier Leers

a. David van Hoogstraten, In excessum viri Amplissimi Regneri Leersii civitatis Rotteraedamensis judicis, Lutetiae, quo Reip. causa profectus erat, morbo extincti, Rotterdam (Fritsch et Böhm) 1714, plano
GAR, Bibl. Plano-verzameling.

b. J. Suderman, Grafnaelt voor den edelen achtbaren heere, den heere Reinier Leers, regerend schepen der Stadt Rotterdam, gedeputeerden wegens de posteryen aen 't Fransche hof. Overleden te Parijs den XIVden in Slachmaent 1714, Rotterdam (Fritsch et Böhm) 1714, plano
GAR, Bibl. Plano-verzameling.

43. a. Drukkersmerk van Pieter vander Slaart, boekdrukker en boekverkoper te Rotterdam, (1691-1702)

Vander Slaart bracht meer dan 70 drukken uit en liet bovendien twee tijdschriften verschijnen.

b. Verzameling van in Rotterdam aanwezige Vander Slaart-drukken

c. Acte verleden voor notaris A. de Guylicker te Rotterdam, 4 november 1702

De inventaris van de drukkerij van P. vander Slaart wordt verkocht.

Foto's naar origineel in GAR, Not. prot. 1787/124.

44. Steph. Chauvin, Lexicon Rationale sive Thesaurus Philosophicus Ordine Alphabetico digestus . . . , Rotterdam (P. vander Slaart) 1692, in-fol.

GAR, Bibl. XVII H 3.

Etienne Chauvin (1640-1725), filosoof en experimenteel fysicus, vertoefde als refugie enige jaren te Rotterdam. Hij gaf als vervanger van Bayle colleges aan de Illustre School en redigeerde een wetenschappelijk tijdschrift.

45. Pacificatores orbis christiani . . . of Pronkbeelden der Vorsten, en Vredehandelaars . . . , Rotterdam (P. vander Slaart) 1696, in-fol.

AvS, IV J.

Dit boek is gewijd aan de Vredehandel te Munster en Osnabrück (1648).

46. Drie catalogi van de Boekverkoper P. vander Slaart

a. De oudst bekende catalogus werd ingebonden bij W. Temple, *Historische Gedenkschriften . . .*, Rotterdam (P. vander Slaart) 1692, in -8°.

Foto naar origineel in GBR, 27 H 11.

b. Catalogus librorum, quos Petrus van der Slaart, bibliopola Rotterdamensis, sibi advehi curavit, ingebonden bij Steph. Chauvin, *De Naturali Religione Liber . . .*, Rotterdam (P. vander Slaart) 1693, in -8°.

Foto naar origineel in GBR, 22 G 26.

c. 'Naamrolle van Boeken': deze catalogus, de meest uitgebreide die bekend is, bevat 274 werken en is ingebonden in de *Boekzaal van Europe* (mei-juni 1693).

Foto naar origineel in GAR, Bibl. P. 170.

47. **Advertentie door P. vander Slaart in Amsterdamse Dingsdaagse Courant A° 1700, no. 110**
GA Amsterdam.

C. BARENT BOS

48. **Foto's van drukkersmerken en boekenlijst van de Rotterdamse Boekverkooper en uitgever Barent Bos**
- a. **drukkersmerk met de initialen van Barent Bos, ook in spiegelschrift herkenbaar**
 - b. **drukkersmerk met de zinspreuk: in otio negotiosus**
 - c. **drukkersmerk met de zinspreuk: so Baard een Bos zyn beste Vruchten**
 - d. **Register van verscheide Boeken gedrukt en te bekomen by Barent Bos, toegevoegd aan Eenige Tractaetjes van Passchier de Fyne . . ., Rotterdam (B. Bos) 1694, in-8°**
GAR, Bibl. XXI E 11 (foto).
 - e. **Verzameling van in Rotterdam aanwezige Bos-drukken**

Van Barent Bos, die werkzaam was van 1680 tot 1719 konden ongeveer 175 uitgaven worden achterhaald. Zijn fonds had een sterk remonstrants stempel. Onder invloed van Pieter Rabus, die in 1699 bij Bos in dienst trad, wijdde dit uitgevershuis zich aan de verbreiding van de proefondervindelijke wijsbegeerte.

49. **Tweemaandelijke Uittreksels (P. Rabus) (1701-1702), voortgezet als 'Tweemaandelyke Uyttreksels Van alle eerst uytkomende Boeken' (W. Sewel), Rotterdam (B. Bos) (1702-1704), in -12°**
GAR, Bibl. P. 170 en Prov. Bibl. Friesland.
Zie hiervoor: H. Bots (ed.), *Pieter Rabus en de Boekzaal van Europe . . .*, Amsterdam 1974 en J.J.V.M. de Vet, *Pieter Rabus. Een Wegbereider van de Noordnederlandse Verlichting*, Amsterdam en Maarssen 1980.

50. **Huurcontract door Barent Bos op 5 februari 1682 gesloten voor notaris Basteels**
Foto naar origineel in GAR, Not. prot. 953/87.

Barent Bos, die in dit contract wordt aangeduid als 'boeckbinder en boeckverkooper', huurde het pand Westnieuwland, hoek Vissersdijk, waar hij tot zijn dood in 1719 zou blijven wonen.

51. **John Locke, Verhandeling over de Opvoeding der Kinderen, Behelzende verscheydene nutte Aenmerkingen, die de Ouders Ten opzigt van 't Lichaam, doch voornamentlyk van de Ziel hunner Kinderen in de Opvoeding hebben waar te nemen, Rotterdam (B. Bos) 1698, in-8°**

Bibl. Prov. Gen. van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 13 F 36.

De vertaler van dit werk dat in 1693 onder de titel *Some thoughts concerning education . . .* verscheen, is niet bekend. Was het Pieter Rabus, van wie ook een gedicht in het voorwerk werd opgenomen?

John Locke (1632-1704), Engels wijsgeer.

- 52. De Hoornse Raasbol of Barend de Windbreker in zyn Zondagspak, Schimpschrift op Barent Bos, verschenen in: Schimp- en Hekeldigten uit verscheide Poëten . . . , Hoorn (Tyme van Nes) 1726 (latere druk)**
UB Leiden, Mij. der Ned. Letterkunde, 1203 F 10.

Voor dit pamflet zie: J. de Vet, 'Het beeld van Rabus en zijn uitgevers in drie pamflettenverzamelingen', in: H. Bots (ed.), *P. Rabus o.c.*, pp. 139-155.

- 53. Robert Boyle, Van de Hooge Eerbiedigheid die 't menschelijk verstand God schuldig is; inzonderheit wegens zijn Wijsheit en Magt, Rotterdam (Barent Bos) 1698, in -8°**
GBR, 21 E 23.

De vertaler van dit werk dat in 1685 voor het eerst verscheen onder de titel *Of the high veneration man's intellect owes to God*, is Pieter Rabus.
Robert Boyle (1627-1691), uit Ierland afkomstig natuuronderzoeker.

D. REINIER VAN DOESBURG

- 54. Acte van transport voor schepenen van Rotterdam van een huis aan de Vismarkt aan Reinier van Doesburg, 'boekverkooper binnen dese stad', 8 mei 1684**
GAR, Schepenarchief 528, p. 69.

Van Reinier van Doesburg die van 1681 tot 1731 in Rotterdam als boekverkooper werkzaam was, konden ca. 75 uitgaven worden achterhaald. Een belangrijk aandeel in zijn fonds hebben werken van Engelse en Nederlandse piëtisten.

- 55. Jacobus Koelman, 't Ampt en Pligten van Ouderlingen, en Diakenen . . . , Rotterdam (Reynier van Doesburg) 1694, in -8°**
GAR, Bibl. XVIII D 4.

Jacobus Koelman (1632-1695) was een belangrijk voorman van de 'Nadere Reformatie'. Hij geraakte bij herhaling in strijd met de kerkelijke en wereldlijke overheid. Tijdens zijn verblijf in Rotterdam stond hij onder meer in contact met Van Doesburg. Hij vertaalde verscheidene werken van Engelse en Schotse puriteinen. Vgl. BWPG, V, pp. 91-110.

- 56. Willem Guthry, Des Christens Groot Interest, ofte het Zalige Deel aan Christus, Getoetst en aangewesen wie het heeft en hoe te verkrijgen . . . , Rotterdam (R. van Doesburg) 1707, in -12°**

Getoond wordt een zevende druk; eerdere drukken konden niet worden achterhaald. Willem Guthry (1620-1665), Schots presbyteriaans predikant, wiens hoofdwerk *The Christian's Great Interest* herhaaldelijk werd herdrukt en in meerdere talen werd overgebracht.
GAR, Bibl. XVIII D 14.

57. **Doopregister van de Waalse Kerk te Rotterdam, waar op 18 september 1686 Pierre Acher ten doop wordt gehouden als zoon van Abraham Acher en Marie Robin**
GAR, Archief Waalse Kerk 112, Copie d'Extraits baptistaires, p. 40.

De uit Dieppe afkomstige Abraham Acher was in 1685 om den gelove naar de Republiek gevlucht, waar hij zich te Rotterdam vestigde als boekdrukker en boekverkoper. Reeds in 1686 werd in die stad zijn oudste zoon geboren; nog acht kinderen zouden in de volgende 15 jaren in de doopregisters van de Waalse Kerk worden ingeschreven. Abraham Acher was niet alleen lid van de Waalse Kerk, maar hij was ook als boekdrukker voor de predikanten J. Basnage, P. Jurieu en D. de Superville zeer nauw met deze gemeenschap verbonden. Van Acher, die tot 1743 in Rotterdam werkzaam was, werden ruim 65 uitgaven achterhaald.

58. **J. Basnage, Histoire de la Religion des Eglises reformées . . . , Rotterdam (Abraham Acher) 1690, in -8°, 2 delen**
GBR, 1357 E 38.

Dit boek kende nog twee herdrukken die eveneens door Acher werden uitgegeven in 1721 en 1725. In het totaal drukte Acher nog zes andere werken van deze Franse theoloog.

59. **P. Jurieu, L'Accomplissement des Propheties ou la delivrance prochaine de l'Eglise. Ouvrage dans lequel il est prouvé que le Papisme est l'Empire Antichrétien . . . , Rotterdam (A. Acher) 1686, in -12°, 2 delen**
GBR, 20 F 12-13.

Van dit werk verschenen nog twee ander edities, in 1686 en 1689-1690.

Een *Suite de l'Accomplissement* . . . verscheen nog in 1687, evenals een *Apologie pour l'Accomplissement*. P. Jurieu is ongetwijfeld de belangrijkste auteur geweest in het fonds van Acher: hij bezorgde de drukker maar liefst 19 verschillende manuscripten.

60. a. **Brief van J. Smeltzing aan A. Acher van 10 november 1690**
's-Gravenhage ARA, Hof van Holland 5359:13, f. 1112 (afschrift opgesteld naar het origineel door Ant. van Kinschot, griffier van het Hof van Holland).

Uit deze brief blijkt dat Abr. Acher behalve in boeken ook handel dreef in munten en penningen.

- b. **Zilveren gedenkpenning op het plunderen en vernielen van het huis van Mr. Jacob van Zuylen van Nyevelt, baljuw der stad Rotterdam, 6 oktober 1690**

Voorzijde: afbeelding van de plundering; keerzijde: graftombe, waarop een afgehouwen hoofd ligt, met op de achtergrond de stad Rotterdam.

Hist. Mus. Rotterd., Cat. Mus. van Oudh., no. 578.

Deze penning werd gegraveerd door de Leidse stempelsnijder Johannes Smeltzing na het Costermanoproer dat in Rotterdam plaatsvond rond de door velen onrechtvaardig geachte executie van de wijnkoper Cornelis Costerman.

Zie voor het Costermanoproer: G. Mees Azn., *Het Rotterdamsche oproer van 1690*.

Uitgeg. door de Kon. Akad. van Wetensch. te Amsterdam, Amsterdam 1869.

61. a. Afbeelding van het Costermanoproer (1690)

Kopergravure, anoniem.

6,5 x 4,5 cm.

GAR, THA, XXXIII 24.

b. De schriklyken Oproer die t' Rotterdam is geweest, 5/6 oktober 1690

Relaas in twee kolommen, verlucht door houtsneden van soortgelijke taferelen, die echter met dit proces niets van doen hebben. Gedrukt te Rotterdam bij Pieter looste. 24,5 x 25 cm.

GAR, THA, RI 1290, Fred. Muller Hist. 2821.

62. Advertentie in de 's-Gravenhaegse Courant van 4 november 1743

GA 's-Gravenhage, Krantenverz.

In deze advertentie, welke nog herhaald werd op 8 en 11 november 1743, werd de veiling aangekondigd van 'naergelaeten BOEKEN van Abr. Acher en andere'.

F. CASPAR FRITSCH EN MICHAEL BÖHM

63. a. Foto van drukkersmerk van Caspar Fritsch en Michael Böhm, met de zinspreuk: 'tenet meliora' en ineengevlochten letters F en B

Tussen 1709 en 1715 gaven deze beide boekverkopers te zamen meer dan 40 boeken uit. Fritsch alleen gaf nog een tiental werken uit tussen 1711 en 1718, terwijl Böhm nadat zijn compagnonschap met Fritsch op 13 maart 1715 was ontbonden, eveneens nog een tiental werken het licht deed zien.

b. Boekwinkelcatalogus van Fritsch en Böhm

'Livres nouveaux qui se trouvent chez Fritsch et Böhm A Rotterdam' (3 pp.) met 36 nummers, waarvan twee door hem zelf gedrukt, in: *La Conduite du Comte Galloway en Espagne et en Portugal*. Trad. de l'Anglois. A Rotterdam, chez Fritsch et Böhm, 1711. KB, Knuttel Pamfl. 15941.

64. Vermelding van C. Fritsch en M. Böhm in het kasboek van het Drukkers- en Boekverkopersgilde te Rotterdam

Foto naar origineel (zie deze catalogus, no. 28).

Op 7 juli 1710 betalen beide boekhandelaren f 75,- voor hun toelating tot het Drukkersgilde.

- 65. Isaaci Casauboni Epistolae, insertis ad easdem responsionibus quotquot hactenus reperiri potuerunt . . . Accedunt huic tertiae editioni, praeter trecentas ineditas epistolas, Isaaci Casauboni Vita . . . Curante Theod. Janson. ab Almeloveen, Rotterdam (C. Fritsch et M. Böhm) 1709, in-fol.**
GBR 24 A 1.

Isaac Casaubon (1559-1614), Frans humanistisch geleerde en calvinistisch theoloog, bibliothecaris van Hendrik IV; is bekend gebleven door zijn polemieken en vele tekstuitgaven. Theod. Janssonius ab Almeloveen (1657-1712), filoloog, theoloog en kenner der antieke geneeskunde, was aanvankelijk arts te Gouda en vanaf 1697 hoogleraar te Harderwijk. Hij maakte zich verdienstelijk als tekstbezorger.

- 66. a. Adres van een brief van Prosper Marchand aan 'Messieurs Fritsch et Böhm, Libraires, à l'enseigne d'Erasmus, dans le Hooghstraat, A Rotterdam'**
Brief van 9 november 1711.
UB Leiden, Marchand 2.

Fritsch en Böhm hebben meerdere brieven gewisseld met Prosper Marchand (1678-1756), Frans libraire, als Hugenoot uitgeweken naar de Republiek, waar hij met name vermaardheid verwierf als redacteur van de *Journal Littéraire*.
Cf. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, *Prosper Marchand et l'Histoire du Livre*, Brugge 1978.

- b. Gezicht op het oostelijk deel van de Hoogstraat te Rotterdam vanaf de Oostpoort, 1674**
Tekening in sepia door Valentyn Klotz.
9 x 14,5 cm.
GAR, THA, RI 244.

- 67. Publius Terentius, Les comédies de Terence, avec la traduction et les remarques de Madame Dacier . . . , A Rotterdam (Aux dépens de G. Fritsch) 1717. Avec Privilège, in -8°, 3 delen**
GBR, 22 G 4-6.

Voor deze uitgave werd op 22 september 1716 een privilege verleend. In 1706 was door Fritsch, toen nog in Amsterdam, een vierde editie bezorgd van dit werk. Eerdere drukken verschenen bij R. Leers in 1690 en 1702. Anne Lefebvre, Madame Dacier (1647-1720), ging in 1685 over tot het katholicisme. Zij was vooral befaamd als vertaalster van Griekse en Latijnse auteurs.

Haar door sommigen te letterlijk geachte prozavertaling van Homerus deed de 'Querelle des Anciens et des Modernes' opnieuw opvlammen.

- 68. John Locke, Oeuvres diverses (. . .), A Rotterdam (chez Fritsch et Böhm) 1710, in -12°**
GBR, 22 J 10.

Het betreft hier een vertaling door Jean Leclerc, die zich waarschijnlijk heeft bediend van de in 1706 te Londen verschenen *Posthumous Works* (John Locke was in 1704 overleden).

Zie voor de verhouding tussen Jean Leclerc en John Locke: H. Bots e.a., *Bibliothèque Universelle et Historique (1688-1694)* . . . , Amsterdam 1981.

69. Description du Cabinet de Tableaux de Mr. Meyers A Rotterdam, Rotterdam (chez Fritsch et Böhm) 1714, in -4°

GAR, Bibl. VI A 92.

Jaques Meyers (overleden 25 sept. 1721) was een van de belangrijkste kunstverzamelaars van Rotterdam vóór 1725. Deze catalogus is de vroegst bekende gedrukte beschrijving van een collectie schilderijen in ons land. Zie: J.G. van Gelder, 'Het Kabinet van de Heer Jaques Meyers', in: *Rotterdams Jaarboekje* (1974), pp. 167-183.

G ENIGE ANDERE ROTTERDAMSE DRUKKERS

70. H:K: Poots Mengeldichten, gedrukt te Rotterdam by Arnold Willis, Boekverkooper, woonende in de Hoofsteeg over den Rystuin 1716, in -4°

GBR, 1414 C 24.

Arnold Willis was te Rotterdam actief als boekverkoper tussen 1711 en ca. 1734. Voor H.K. Poot (1689-1733), Nederlands dichter, zie: E.M. Geerars, *Hubert Corneliszoon Poot*, Assen 1954.

71. Portret van H.K. Poot, 1689-1733

Kopergravure naar T. van der Wilt, door J. Houbraken (1719).

20,5 x 15 cm.

RPK, Cat. Fred. Muller Portr. 4267.

72. Nederduitse en Latynsche Keurdigten. By een verzamelt door de liefhebberen der Oude Hollandse Vrijheid . . . , Rotterdam (Pieter van der Goes) 1710, in -8°

KB, 760 D 14.

Deze verzameling hekeldichten maakt deel uit van een reeks, waarin satirisch werk van dichters van zeer uiteenlopende allure is gebundeld.

Deze reeks verscheen voornamelijk te Rotterdam.

73. a. Sallustius, Roomsche Historie van de t' Zamenzweeringe van Catilina, en den oorlog met Jugurtha, vertaald door Fr. van Hoogstraten, tot Rotterdam (bij François van Hoogstraten) 1683, boekverkoper aan de Kaasmarkt, in -12°

KB, 909 G 1.

b. Historie van Theodosius Den Grooten . . . Door den Heere Flechier, Abd van S. Severyn, uit de Fransche Akademie.

Vertaelt door F.v.H., Rotterdam (bij François van Hoogstraeten) 1684, in -12°

GAR, Bibl. XXV E 20.

c. Libellus vere aureus De Sacerdotio of Gulden Boeksken van de Waerdigheid der Bisschoppelijke en Priesterlijke Bedieninge . . . door Den H. Oudvader Joannes

Chrysostomus . . . vertaelt door F.v.H., Rotterdam (François van Hoogstraeten) 1688, in -8°
GAR, Bibl. XVII D 9.

François van Hoogstraeten (1632-1696), Rotterdams boekverkooper, dichter en vertaler. Als uitgever deed hij voornamelijk eigen geschriften en vertalingen het licht zien. Zie: A.G. van Hamel, 'François van Hoogstraten (1632-1696)', in: *Rotterdamsch Jaarboekje* (1921), pp. 49-66.

74. a. **Wilh. à Brakel, Logike Latreia. Dat Is Redelyke Godtsdienst, In welke de Goddelyke waerheden des Genaden-Verbondts worden verklaert . . ., Rotterdam (Hendrik vanden Aak) 1715, zesde druk, 3 delen in twee banden, in -4°**
Bibl. Hist. Mus. Rotterd.

Wilhelmus à Brakel (1635-1711) was vanaf 1683 tot aan zijn dood predikant te Rotterdam. Hij verwierf zich een naam als auteur van mystieke geschriften en was één der voormannen van de zogeheten 'Nadere Reformatie'. Van Brakels *Redelyke Godtsdienst* beleefde een groot aantal drukken, tot in de 20e eeuw toe. Cf. F.J. Los, *Wilhelmus à Brakel*, Leiden 1892.

- b. **Portret van Wilhelmus à Brakel, 1635-1711**
Zwarte kunst door J. Verkolje, bij R. van Doesburgh te Rotterdam, 1687.
35 x 26 cm.
GAR, THA, Portr. 219.

VI ROTTERDAM IN INTERNATIONAAL PERSPECTIEF

75. **Aantallen op de Buchmessen te Frankfurt en Leipzig aangevoerde boeken uit de Republiek naar de plaats van uitgave, 1682-1720**
Gegevens bijeengebracht door drs. H. Laeven, naar G. Schwetschke, *Codex nundinarius Germaniae bisecularis . . .*, Halle 1850-1877.
(Fotomech. herdruk Nieuwkoop 1963).

Amsterdam blijkt met 71,06% de belangrijkste leverancier te zijn geweest, terwijl Leiden en Rotterdam in deze periode de tweede en derde plaats innemen met resp. 9,9% en 7,23%.

76. **Afbeelding van de Buchmesse te Frankfurt, ca. 1775**
Kleurenfoto van schilderij van Christian Georg Schütz d. Ä.
Origineel: Historisches Museum, Frankfurt am Main.

77. **De Boekzaal van Europe . . ., Rotterdam (Pieter vander Slaart) 1692-1702, in -12°**
GAR, Bibl. P. 170.

De Boekzaal, geredigeerd door de Rotterdamsche praecceptor Pieter Rabus, was het eerste wetenschappelijke tijdschrift in de Nederlandse taal. Dit periodiek richtte zich zowel tot

geleerden als tot een opkomende bevolkingsgroep die geen wetenschappelijke vorming had genoten, maar die zich door zelfstudie wenste te vormen en te emanciperen. De *Boekzaal van Europe* gaf een krachtige impuls aan de opkomst van de zogeheten Reformatorische Verlichting.

Zie: H. Bots (ed.), *Pieter Rabus en de Boekzaal van Europe 1692-1702* . . ., Amsterdam 1974 en J.J.M.V. de Vet, *Pieter Rabus. Een wegbereider van de Noordnederlandse Verlichting*, Amsterdam en Maarssen 1980.

- 78. a. Portret van P. Rabus (1660-1702), redacteur van de Boekzaal van Europe**
Kopergravure door J. Houbraken naar Bodekker. Met vers van Theodoor Snakenburg.
29,5 x 20,5 cm.
GAR, THA, Portr. 2052.

b. Portret van Willem Sewel (1654-1721), redacteur van de Tweemaandelyke Uyttreksels sedert 1702
Kopergravure door J.E. Philips naar G. Rademaker. Met vers van F. Halma.
14 x 9 cm.
RPK, Cat. Fred. Muller Portr. 4922.

- 79. a. Histoire des Ouvrages des Savans, Rotterdam (R. Leers) 1687-1709, in -12°**
GBR, 1392 F4-24

Dit tijdschrift dat door H. Basnage de Beauval werd geredigeerd, was het eerste te Rotterdam verschijnende wetenschappelijke tijdschrift in de Franse taal met een Europees publiek. Het mag als een voortzetting van de gedurende ruim drie jaar door Pierre Bayle verzorgde *Nouvelles de la République des Lettres* worden beschouwd, welke van 1684 tot 1687 bij H. Desbordes uitkwamen.

Zie: H. Bots e.a., *H. Basnage de Beauval en de Historie des Ouvrages des Savans 1687-1709*, Amsterdam 1976.

b. Portret van Jacques Basnage, 1653-1723
Zwarte kunst door J. Gole naar J. Holzhalb (1704), met adres van T. Lindenbergh.
32,5 x 20 cm.
GAR, THA, Portr. 67.

J. Basnage, broer van Henri, was van 1691 tot 1704 predikant bij de Waalse Gemeente te Rotterdam en schreef meerdere artikelen voor de *Histoire des Ouvrages des Savans*.

- 80. a. Nouveau Journal des Savans, dressé à Rotterdam par le Sieur C, Rotterdam (Pieter vander Slaart) 1694, in -12°**
UB Leiden 654 H7.

Dit tijdschrift, door Etienne Chauvin (1640-1725) geredigeerd, verscheen bij P. vander Slaart, die reeds de *Boekzaal van Europe* uitgaf. Met dit Franstalige periodiek trachtte de Rotterdammer Vander Slaart een Europees publiek aan te trekken. Helaas was het *Nouveau Journal* in Rotterdam geen lang leven beschoren. Na Chauvins vertrek naar

Berlijn in 1695 werd het tijdschrift aldaar nog enige tijd voortgezet.
Zie J. Sgard, *Dictionnaire des journalistes*, Grenoble 1976, p. 91.

b. Portret van Etienne Chauvin, 1640-1725

Kopergravure (anoniem), ca. 1690.

30 x 19 cm.

GAR, THA, Portr. 332.

81. Antoine Furetière, Dictionnaire Universel . . . , Rotterdam/Den Haag (Reinier en Arnout Leers) 1690, in -fol., 3 delen

Bibl. Prov. Gen. van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 17 A 19 a-c.

Antoine Furetière (1619-1688), Frans literator, was aanvankelijk lid van de Académie Française, welke kring hij in 1685 moest verlaten, toen hij zijn plan bekend had gemaakt een woordenboek uit te geven dat zou concurreren met dat van de Académie Française. Twee jaar na de dood van Furetière verscheen de *Dictionnaire Universel* in de Verenigde Provinciën. Reinier Leers heeft voor dit project samengewerkt met zijn te 's-Gravenhage woonachtige broer Arnout Leers.

82. Correspondentie-net van Pierre Bayle in de periode 1682-1706

Op deze kaart zijn de plaatsen aangegeven, waar belangrijke correspondenten van Bayle woonden. De woon- of verblijfplaatsen van correspondenten, van of aan wie minder dan 5 brieven werden achterhaald, zijn buiten beschouwing gebleven.

Gegevens ontleend aan Elis. Labrousse, *Inventaire critique de la Correspondance de Pierre Bayle*, Paris 1961.

VII BEDRIJFSVOERING EN TECHNISCHE ASPECTEN

A. HANDEL MET ENGELAND:

83. a. Twee brieven van R. Leers aan Sam. Smith, boekhandelaar te Londen

Foto's naar originelen in Oxford, Bodleian Manuscript, Rawlinson Letters 114.

De eerste brief van 3 jan. 1686 betreft de levering van een groot aantal Minellius-edities; de tweede brief van 30 mei 1690 behelst een bestelling boeken welke Leers bij Smith plaatst.

HANDEL MET BOEKHANDELAREN IN DE REPUBLIEK:

b. Brief van Jean-Louis De Lorme aan R. Leers van 7 januari 1707

GA Amsterdam, Archief Waalse Gemeente 507a.

Tussen boekhandelaren bestond meestal een levendige ruilhandel. Deze brief werd afgedrukt in I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse Boekhandel, 1680-1725*, deel I, Amsterdam 1960, pp. 160-161.

HANDEL MET PARTICULIEREN:

c. Brief van A. Matthaeus aan R. Leers van 19 augustus 1696

UB Leiden, Hs. Pap. 15.

Deze Leidse hoogleraar in de rechten (1635-1710) aan wie Leers boeken ter inzage toestuurde, bestelt een gedeelte van de zichtzending. Hij verzoekt Leers ook om informatie over diverse andere boeken.

B. LEVERANTIES AAN DE ADMIRALITEIT:

84. a. Staat van uitgaven van de Admiraliteit op de Maze over 1680

GAR, OAR 3018, f. 11.

b. Waarschouwinge (betreffende graanbelasting, 22 sept. 1693). Te Rotterdam by de erfgenamen van wylen Arnout Leers, ordinaris drukkers van het Ed. Mog. Collegie ter Admiraliteit op de Maze, 1693, plano

GAR, OAR 534.

85. Register houdende extracten uit de resoluties van de Admiraliteit op de Maze; resolutie van 13 augustus 1687, betreffende prijsafspraken tussen de admiraliteit en boekhandelaren

GAR, Collectie Collot D'Escurie 174, no. 171.

Sinds 15 jan. 1671 leverde de boekverkoper A. Leers plakkaatboeken en zeeatlassen aan leden van de Raad ter Admiraliteit op de Maze. Ook R. Leers heeft regelmatig aan de Admiraliteit schrijfbehoeften en drukwerk geleverd.

C. ROTTERDAMSE PERIODIEKE PERS EN ANDER EFEMEER DRUKWERK

Afgezien van wetenschappelijke tijdschriften in de Nederlandse en Franse taal verscheen er te Rotterdam rond 1700 een scala van periodieken; men kende er gedurende kortere of langere tijd Nederlandstalige en Franse kranten, satirische bladen en zelfs een 'Boere Kourier'.

86. a. **Gazette de Rotterdam, 27 januari 1695 (nr. 4). A Rotterdam, chés la Veuve de Saint Glain**
GAR, Bibl. P. 194.

In de Republiek verschenen vele gazettes; die van Rotterdam zou volgens Hatin reeds in de tachtiger jaren van de zeventiende eeuw zijn verspreid.

Zie: E. Hatin, *Les Gazettes de Hollande et la presse clandestine au XVIIe et XVIIIe siècles*, Parijs 1865; W.P. Sautijn Kluit, 'De Rotterdamsche Courant', in: *Handelingen en Meded. van de Mij. der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1878*, Leiden 1878, pp. 3-92.

- b. **Rotterdamse Woensdaagse Courant, anno 1717 (nr. 64), voor L. Baltz: tot Rotterdam bij Christiaan Petzold op de Nieuwe Haven; werdende uitgegeven tot Amsterdam bij H. van Eyl op den Dam, en in de meeste plaatsen bij de Boekverkoopers, den 22 December 1717**
GAR, Bibl. Krantenverz.

- c. **Antwepsche Dijnsdaagsche Post-tydinge. Aflevering van 20 september 1718, nr. 75, Te Rotterdam, gedrukt by Pieter de Vries, Boekdrukker op de Kipstraat**
GAR, Bibl. P. 1.

Zie voor bovengenoemde kranten: W.P. Sautijn Kluit, l.c.

- d. **De Mooyeriana, of nieuwbakke gedagten over wereldsche voorvallen, in digt en ondigt, Te Rotterdam, by Pieter de Mooy, Boekdrukker in de Schrijnwerkersteeg, 1699, in -8°**
GAR, Bibl. XVII D 24.

Dit letterkundige maandblad verscheen van september t/m december 1699; het tijdschrift bevatte veel vertalingen van klassieke en Franse poëzie, naast oorspronkelijk werk, zoals onder meer anecdoten en korte beschouwingen.

Zie: G. Kalf, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, deel IV, Groningen 1909, p. 599.

- e. **De Rotterdamsche Hermes, Behelzende een schat van zeer geestige en kortswylige Aanmerkingen over het gedrag der hedendaagsche Waerelt, Rotterdam (voor de nrs. 1 t/m 23: Joan Hofhout en Arnold Willis; vanaf nr. 24 alleen door Arnold Willis) 1720-1721**
GAR, Bibl. P. 75.

Satirisch periodiek, geschreven door Jacob Campo Weyerman; het blad verscheen van 13 september 1720 tot 4 september 1721 en telde 59 afleveringen.

Zie: Adèle Nieuweboer in het voorwoord van de fotomechanische herdruk van *de Rotterdamsche Hermes*, Amsterdam 1980.

Voor Jacob Campo Weyerman (1677-1747), schilder, pamfletist en auteur van onder meer satirische bladen, zie: K. Lenstra in: *Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur*, IX (1977).

f. Rotterdamsche Wekelijkse Markdaagsche Boere Kourier. Verhalende losse gerugten, loopende tydingen, en ware geschiedenissen. Voorgevallen in verscheide Gewesten des Werelds. Te Rotterdam, gedrukt bij Pieter de Vries, Boekdrukker wonende in de Valkesteeg, by de nieuwe Kerk, 1703

KB, 526 D 14.

Satirisch weekblad, in 60 afleveringen, geredigeerd door Gerrit van Spaan (1651-1711), geletterd bakker te Rotterdam. Dit blad beoogde de buiten de stad wonende boeren elke dinsdaagse marktdag op een kritische wijze van nieuws te voorzien.

Zie hierover: H.J. Prakke, 'Eine Niederländische Bauernzeitung aus dem Anfang des 18. Jahrhunderts', in: *Publizistik* (. . .), Bremen VI (1961), pp. 355-361, en R. Arpots, *Gerrit van Spaan 1651-1711* (doctoraal scriptie KU Nijmegen).

D ENIGE SPECIMINA VAN HISTORIEPRENTEN GEDRUKT TE ROTTERDAM

87. a. Afbeelding van de Slapende Boer te Stolwijk (1707)

Kopergravure met vers van Gerrit van Spaan, uitgegeven in plano door Pieter de Vries te Rotterdam 1707.

40 x 28 cm.

GAR, THA, RI 1298.

b. Beschryvinge van de hedendaegsche Comeet-Gestarnte . . . (1681). Gedrukt door Pieter van Wijnbrugge te Rotterdam 1681, plano

38 x 28 cm.

AvS (supplement na Fred. Muller 2656).

c. Afbeelding van Het Dorp Heinen, ca. 1708

Ets door Romeyn de Hooghe, afbeeldende de slag bij Hochstedt (Beieren) in 1704, opnieuw gebruikt en van een nieuwe tekst voorzien ter gelegenheid van de slag bij Oudenaarde, 1708. Te Rotterdam gedrukt door Laurens Gunter.

42,5 x 31 cm.

AvS, no. 3145.

E. VARIA

88. Contract tussen Barent Bos en Bastiaan van Loo, voogd van Andries van Loenen, waarbij Bos belooft Andries als leerjongen te zullen aannemen, 26 oktober 1708

GAR, Not. prot. 1651/131.

89. Veilingcatalogus van de bibliotheek van Isaac Gruter, 14 april 1681, door Reinier Leers

KB, 486 H 36.

90. Transportakte van boeken en enig meubilair ter aflossing van een som van 1000 gulden die P. vander Slaart schuldig was aan Jacob van Lansberghe, burgemeester van Hulst, 30 september 1702

GAR, Not. prot. 1539/186.

VIII CENSUUR TE ROTTERDAM

Strengere censuur op het gedrukte woord is er in de Verenigde Provinciën, indien men de situatie daar vergelijkt met die in veel andere Europese staten, nooit uitgeoefend. Een belangrijke oorzaak hiervan was het ontbreken van een krachtig centraal gezag in de Republiek. Toch kwam het ook in de Lage Landen soms tot aantasting en stringente beperking van de in de praktijk bestaande persvrijheid. Bovendien greep de censuur te onzent meestal pas in wanneer het werk gedrukt was. In Rotterdam kwamen ook enige censuurkwesties voor. Zo moest het Rotterdamse stadsbestuur in 1720 toegeven aan sterke politieke druk uit Den Haag, waardoor onder meer *de Rotterdamse Courant* verdween. Verwekte een geschrift veel maatschappelijke onrust, dan werd een verbod uitgevaardigd om redenen van publieke ordehandhaving. Op 14 juli 1716 zagen de Burgemeesteren van Rotterdam zich aldus genoodzaakt een herdruk van J. Fruytiers *Sions Worstelingen*, een jaar eerder verschenen bij J. van Doesburg, te verbieden. Veel verzoeken om censuur toe te passen bereikten de stadsregering vanuit het milieu rondom de onverdraagzame Rotterdamse Kerkeraad. Deze betroffen in de jaren rond 1700 met name enige spinozistische geschriften.

91. a. **J. Fruytier, *Sions Worstelingen* of historische samenspraken over de verscheide en zeer bittere wederwaardigheden van Christus Kerke . . ., Rotterdam (tweede druk) bij J. van Doesburg 1715, in-8°**

GAR, Bibl. XIX D 8.

- b. **Resolutie van de Rotterdamse Burgemeesteren 14 juli 1716**

GAR, OAR 280.

Een door Van Doesburg voorgenomen herdruk wordt door de burgemeesters verboden. Jacobus Fruytier (1659-1731), voetiaans predikant, vanaf 1700 tot aan zijn dood te Rotterdam, gooide met zijn geschrift *Sions Worstelingen* olie op de golven in de strijd tussen voetianen en coccejansen. Schimpschriften over en weer had zijn publicatie tot gevolg.

92. **Passages uit de Acta van de Gereformeerde Kerkeraad te Rotterdam (1683-1698) en van de Classis Schieland (1678-1702), bevattende resolutiën, gericht tegen aanstootgevende passages in B. Bekkers *Betoverde Weereld* (1691-1693) en Rabus' *Boekzaal van Europe* (1692-1698)**

Foto's naar originelen in GAR, Archieven Herv. Gemeente Rotterdam en classis Schieland.

In 1694 werden praeses en scriba van de Kerkeraad benoemd tot visitatores van de Boekzaal. Een duidelijke censuurkwestie!

93. **Vervolg van 't Leven van Philopater. Geredded uit de verborgentheeden der Coccejansen, en geworden een waeragtig Wysgeer. Een waere Historie. Tot Groeningen (voor Siewert van der Burg) 1697, in -12°**

KB, 388 M 9.

Cf. A. van der Linde, *Benedictus Spinoza. Bibliografie*, 's-Gravenhage 1871, no. 73.

Dit werk is een vervolg op *Het Leven van Philopater. Opgewiegt in Voetiaansche Talmeryen . . .*, Groeningen (S.v.d. Burg) 1691 (Van der Linde, no. 72).

W. Meyer heeft betoogd dat *Leven en Vervolg* sleutelromans zijn, geschreven door de proponent Johannes Duikerius, een spinozist, en gedrukt door A. Wolfsgrein te Amsterdam. Cf. W. Meyer, 'Een theologische roman uit de 17e eeuw', in: *Archief van Ned. Kerkgesch.* 7 (1898), pp. 172-202.

Het *Vervolg* werd ingevolge een resolutie van het Hof van Holland d.d. 15 januari 1698 bij de boekverkopers opgehaald. Wolfsgrein kreeg acht jaar tuchthuis en een boete van drieduizend gulden. Zie W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Verenigde Nederlanden (. . .)*, 's-Gravenhage 1914, nr. 417.

94. **Vonnis van Boekverbranding**

GAR, Archief Herv. Gemeente Rotterdam 7, p. 612, 21 mei 1698.

Het *Vervolg van het leven van Philopater* zal worden opgehaald en ter raadskamer in het stadhuis te Rotterdam verbrand.

Het gewraakte boekje was reeds onderwerp van bespreking geweest in meerdere vergaderingen van burgemeesters, schout en schepenen te Rotterdam. Cf. Resoluties van de wet (24 dec. 1697, 4 en 7 januari 1698).

GAR, OAR 655.

IX EEN OUDE DRUKKERIJ

De volgende voorwerpen zijn grotendeels afkomstig van de Stichting Museum Enschedé te Haarlem

A LETTERGIETERIJ

95. **Stadia van een letterstempel in wording**

96. **Doosje met lood, antimoon en tin**

97. a. **Stempel, ongejusteerde matrijs, gejusteerde matrijs, letter met giettap, gereede letter**

b. **Handgietvorm, 18e eeuw**

98. **Doosje met stempels**

99. **Foto van een letterkastje met matrijzen van Henric Lettersnider, de eerste Rotterdamse drukker (ca. 1504); daarbij voorbeelden van de toepassing van deze letter (afdrukken)**

- 100. Afbeelding van de lettergieterij van de boekdrukkers/boekverkopers Enschedé te Haarlem, ca. 1768**
Gravure door Cornelis van Noorde, Haarlem 1769.
15 x 29 cm.
Mus. Enschedé.
- 101. Afbeelding van de lettergieterij van Ploos van Amstel te Amsterdam (ca. 1760)**
Foto naar een gravure door Reinier Vinkeles naar een ontwerp van T. Buys, Amsterdam 1766.
20 x 17,5 cm.
Mus. Enschedé.
- 102. Afbeelding van een stempelsnijder, ca. 1765**
Gravure door C. van Noorde, naar een ontwerp van J.M. Fleischman, Amsterdam, 1769.
16,5 x 9,5 cm.
Mus. Enschedé.

B ZETTERIJ

- 103. Zethaak met zetsel, 18e eeuw (?)**
- 104. Augustijnenmaat en priem, 19e eeuw**
- 105. Vorm met ingekoid zetsel, ca. 35 x 50 cm., 17e eeuw**
- 106. Houten galeitje, 18e eeuw**

C DRUKKERIJ

- 107. Afbeelding van een Haarlemse drukkerij, ca. 1440 (sic!)**
Foto van een gravure van J. van Velde naar P.J. Saenredam, ca. 1625.
36 x 28 cm.
Mus. Enschedé.
- 108. Foto van een van de oudste persen in de Nederlanden (17e eeuw)**
Museum Plantin-Moretus, Antwerpen.
- 109. Gevouwen katern, bedrukt**

110. Afbeeldingen van ininken, opleggen van papier, drukken en afnemen van papier (18e eeuw)

Foto's genomen in de oude drukkerij van het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen.

D BINDERIJ

111. Boekbindersgereedschap, vermoedelijk 18e eeuw

Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum/Museum van het Boek, 's-Gravenhage.

112. a. Afbeelding van het interieur van een oude binderij

b. Afbeeldingen van oud bindersgereedschap

Foto's naar illustraties in D. Diderot, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné . . .*, Planches 8, Parijs 1771.

ROTTERDAMSE BOEKDRUKKERS EN BOEKVERKOPERS WERKZAAM 1680-1720*

* deze gegevens werden grotendeels ontleend aan A.M. Ledeboer, *De Boekdruckers, Boekverkoopers en Uitgevers in Noord-Nederland . . .*, Deventer 1872 en J.A. Gruys en C. de Wolf, *Typographi et Bibliopolae Neerlandici usque ad annum MDCC Thesaurus . . .*, Nieuwkoop 1980.

1647-1712	Isaak Naeranus
1656-1701	Abraham van Waesberge (geb. 1632)
1659-1695	François van Hoogstraeten
1663-1682	Henricus Goddaeus
1664-1684, 1695	Johannes of Joannes Borstius
ca. 1667-1698	Jan Houwens
ca. 1668-1680	Wed. Matthijs Wagens (Jr.)
1673-1695	Barent van Santbergen
1674-1679	Wed. Arnout Leers
1675-1683	Pieter van Wijnbrugge
1678-1684	Jan Pietersz Groenwout
1678-1692	Pieter van Veen
1678-1698	Pieter Terwout
1678-1700	Willem de Wilde
1679-1698	J. Thierry
1680-1692	Jacob Gysen
1680-1709	Reinier Leers
1680-1719	Barent Bos
1681-1712	Paulus Boekenes
1681-1731	Reinier van Doesburg
1682	Isack Kastyn
1682, 1684	Abraham Rijsberge(n)
1683-	Jean François du F(T)our
1683-1684	Marcus van Rossum
1683-1687	Pierre de Graef
1684, ? 1660-1665	P(ieter) van Alphen
1684	Abraham van Hoorn
1684, ? 1652	Gerrit Jansz
1684	Pieter Martens of Maertense
1684	Sieuwert van Ulsen
1684-1698	Hendrik de Graef
1685-1690	Wed. Henricus Goddaeus
1686-1743	Abraham Acher
1687-1697	Gerard van Weyen
1689	J. van Reen
1689	J. van Rijn & J. van Gijsen
1689	Leonardus Strick
1689	Ambrosius Werthuysen
1689-1713	Pieter van der Veer
1690	Pieter Jooste
1690	Joh. Vermeulen
1690	Nicolaes Westcappel
1690-1747	Dirk Vis
1691	W. Korn. Elink

1691-1693	Joannes van Weert
1691-1702	Pieter vander Slaart
1691-1703	Marie Patoillat Glain, Veuve de Gabriel
1691-1708	Isaak van Ruynen
1692	Lucas van Veen
1693	Petrus Oliverius
1695	Jer. Palm
1696-1713	Hermanus Herts
1697	Veuve du Four
1697	Wed. Isaak de Haan
1697-1707	Elias Yvans
1698	Hermanus Goddaeus
1698	Jan op den Horst
1698	Engelbertus Solmans
1698-1704	Adriaan van Dyck
1699	Abraham van der Boeck
1699	Pieter de Kramer
1699	Adriaan Cornelisz van Oldenhoven
1699, 1700	Pieter de Mooy
1699-1708	Jacob van Opdam of Obdam
1701-1707	Abraham (geb. 1632) & Pieter van Waesberge
1701-1710	Barent of Bernard Vishoek
1701-1737	Pieter Abrahamsz van Waesberge
1702, 1703	Anthony Bouman
1702-1709	Johannes de Melander
1703-1752	Pieter de Vries
1704	Jean Malherbe
1705-1722	Maerten Loon
1706	J. Bellaard
1706-1777	Hendrik Maronier
1708-1738	Johannes Hofhout
1709	Pieter van Marienhof
1709-1718	Caspar Fritsch
1709-1721	Michael Böhm
1709-1715	Caspar Fritsch & Michael Böhm
1710, 1711	Bastiaen van Beaumont
1710, 1717, 1733	Pieter van der Goes
1711	Wed. Johannes de Melander
1711-1733	Arnold Willis
1711-1738	Jop van Heel
1712, 1713	Gillis Speelman
1712-1747	Nicolaas Topijn
1713, 1714	Nicolaes Bos
1713-1718	Charles Boucher
1713-1733	Hendrik vanden Aak
1715	Michael Böhm & Charles Levier
1715-1727	Johan van Doesburg
1717	Christiaan Petzold
1717-1718	Jacob Spanjaart
1717-1727	Wed. Nikolaas of Nicolaes Bos
1717-1727	Nicolaas Korte
1718	Neeltje van Leeuwen, wed. van Corn. 't Vat
1718-1722	Michael Böhm & Comp.
1718-1727	Wed. Paulus Boekenes
1719	Johanna & Jan Kuyper Willeyns

DICTIONNAIRE
HISTORIQUE
E T
CRITIQUE:

Par Monsieur B A Y L E.
T O M E P R E M I E R,
P R E M I E R E P A R T I E.

A—B.

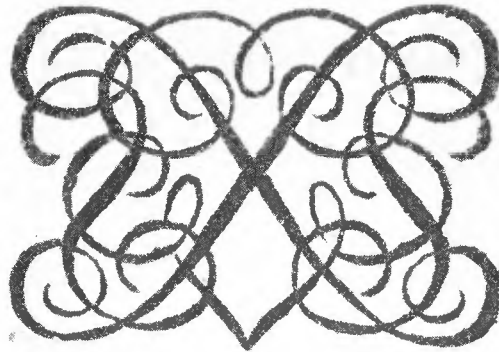

A R O T T E R D A M,
Chez R E I N I E R L E ' E R S,
M D C X C V I I
A V E C P R I V I L E G E.

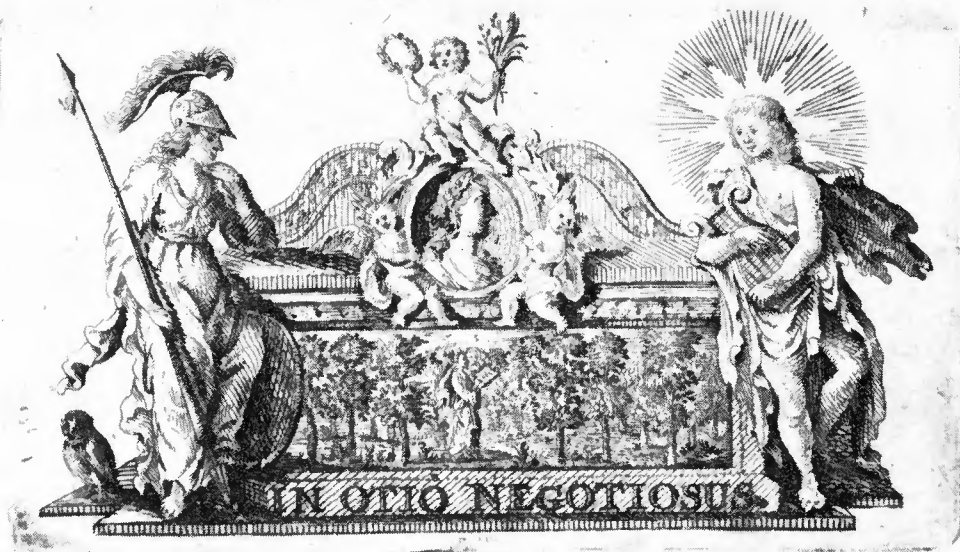

A ROTTERDAM,
Chez REINIER LEERS,
M D C L X X V I.

Cat. 32 en 43 Drukkersmerken van Reinier Leers en Pieter vander Slaart

Te ROTTERDAM,
By PIETER vander SLAART,
1 6 9 3.

TE ROTTERDAM,
BY BARENT BOS, MDCCXI.

Cat. 48 en 63 Drukkersmerken van Barent Bos en Caspar Fritsch & Michael Böhm

ROTTERDAM,
CHEZ FRITSCH ET BOHM.
MDCCXIV.

STEPHANUS CHAUVIN

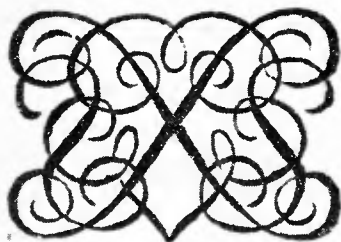
Anno. Etatis. suae. quinquagesimo.
CIV. DCXII.

D E
B O E K Z A A L
V A N
E U R O P E ,

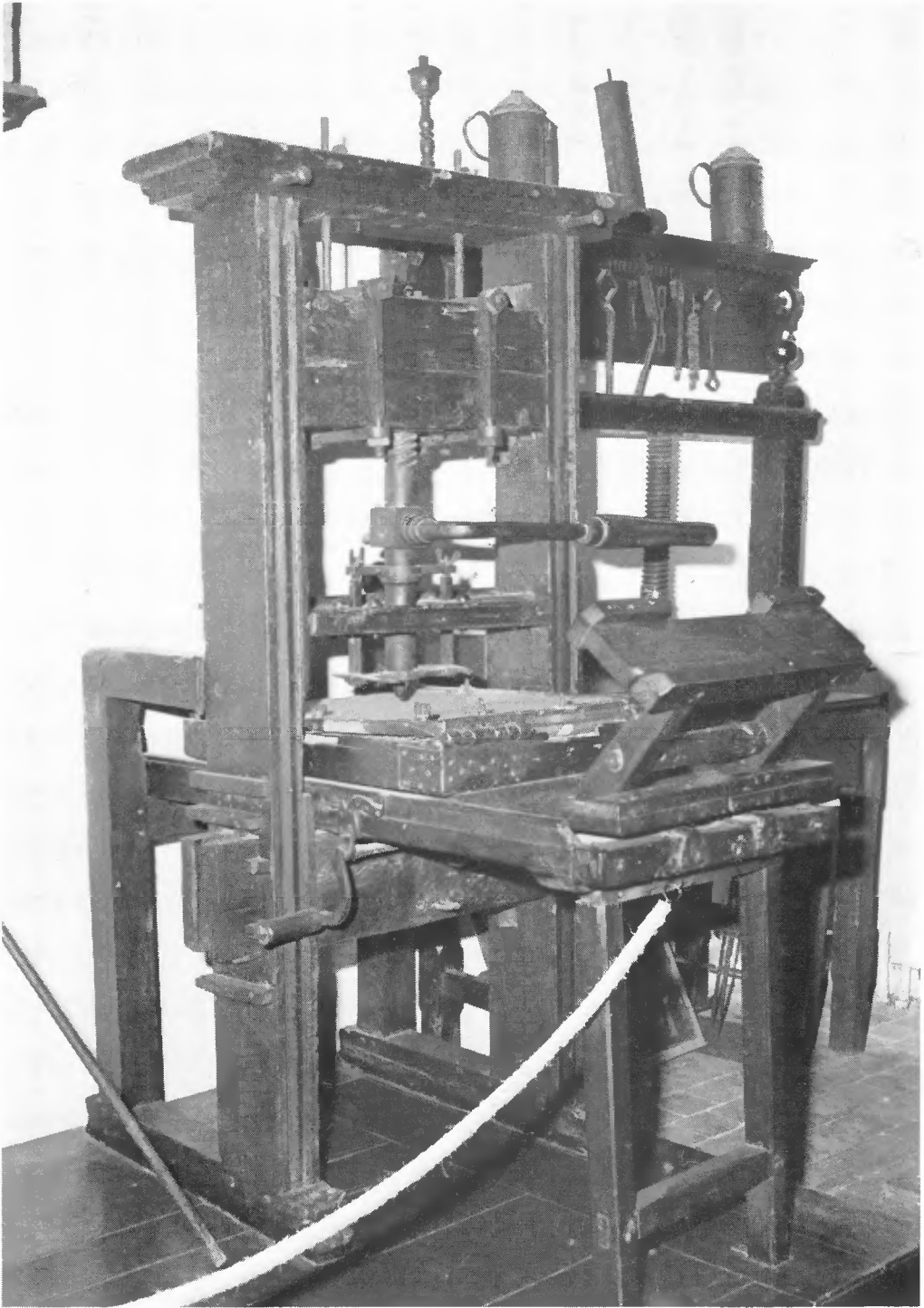
Geficht door
P. R A B U S.

J U L I U S en A U G U S T U S
1 6 9 3.

*Met Privilegie van de Edele Grootmogende
Heeren Staten van Holland en
West Vriesland.*

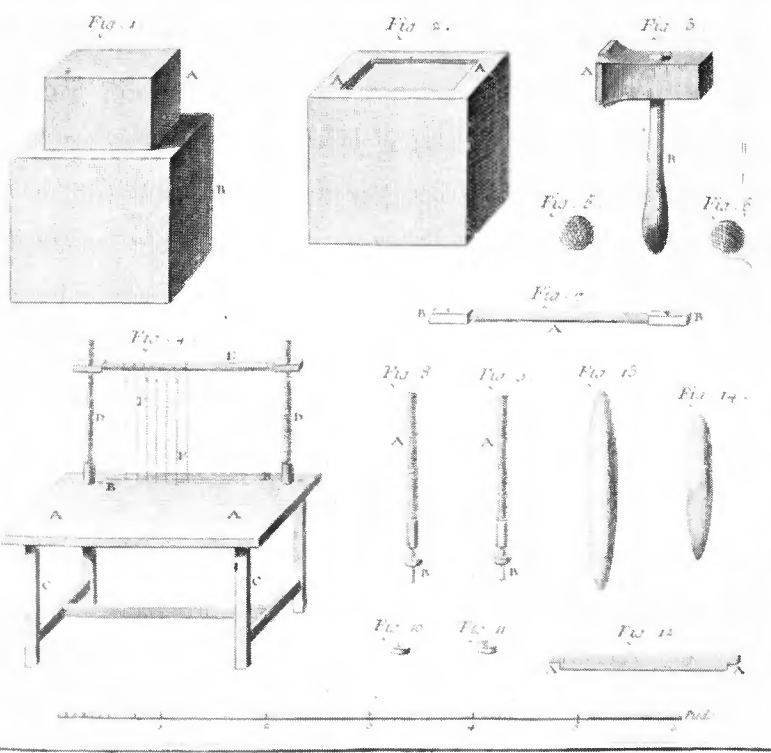
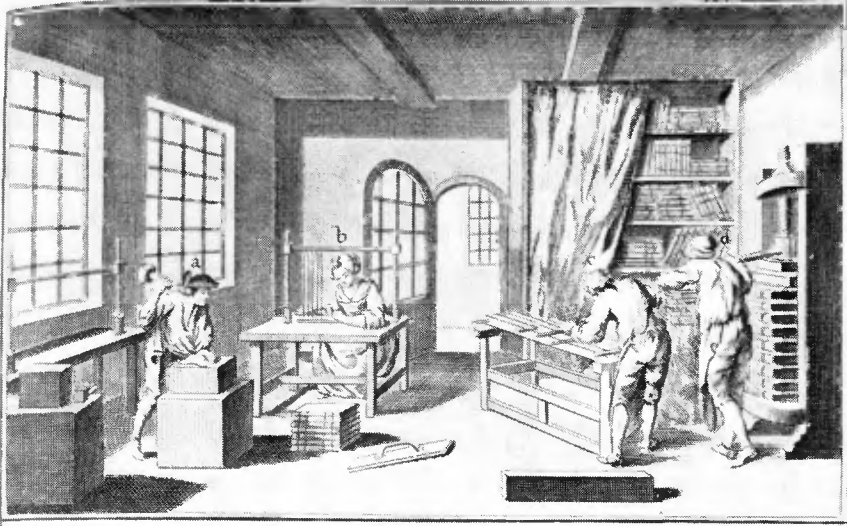

T e R O T T E R D A M ,
By P I E T E R v a n d e r S L A A R T ,
1 6 9 3.

Cat. 108

Afbeelding van een oude drukpers in Museum Plantin-Moretus, Antwerpen

Relieur

Cat. 112 Afbeelding van oud bindersgereedschap, Encyclopédie van Diderot, Planches 8, 1771